

ПОНЯТТЯ МОРФОНОЛОГІЧНОГО ПРАВИЛА У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

ДОВГУН І. М.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто поняття морфонологічного правила для опису фонемних чергувань у морфемі, що представлені морфонемами і виконують морфологічну функцію. На матеріалі утворення деяких форм однини та множини іменників і часових форм нерегулярних дієслів сучасної англійської мови аналізуються ряди звукових змін, які є морфологічно обумовленими.

Ключові слова: морфонологічне правило, фонемні чергування, морфонема.

В статье рассматривается понятие морфонологического правила для описания фонемных чередований в морфеме, представленных морфонемами и выполняющих морфологическую функцию. На материале образования некоторых форм единственного и множественного числа имен существительных и временных форм нерегулярных глаголов современного английского языка анализируются ряды звуковых чередований, обусловленные морфологически.

Ключевые слова: морфонологическое правило, фонемные чередование, морфонема.

The article deals with the notion of the morphonological rule to describe the phonemic changes in a morpheme that are represented by morphonemes and perform a morphological function. A series of sound changes, which are morphologically conditioned, is analyzed on the material of formation of some singular and plural noun forms and irregular verb tense forms in Modern English.

Key words: morphonological rule, phonemic changes, morphoneme.

Різні погляди щодо визначення предмета морфонології як однієї з галузей лінгвістики, її місця у структурі мови стали результатом дискусії серед науковців (В. Дресслер [10], В. Б. Касевич [5], О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац [6], Е. А. Макаєв [7; 8], О. О. Реформатський [9]) щодо того, які типи фонемних чергувань у морфах однієї і тієї самої морфеми слід відносити до морфонологічних, а які – до фонологічних або морфологічних.

Метою статті є огляд різних морфонологічних концепцій щодо поняття морфонологічного правила та обстоювання власної думки про важливість таких правил для повного опису всіх випадків чергування у морфемах фонем, що виконують основну або допоміжну морфологічну функцію.

Завдання:

- ознайомитися з основними лінгвістичними здобутками у визначенні поняття морфонологічного правила;
- визначити, які типи фонемних чергувань у морфемах слід відносити до морфонологічних і яка потрібна додаткова інформація для характеристики такого роду альтернатив;
- на прикладі утворення деяких форм однини та множини іменників і часових форм нерегулярних дієслів сучасної англійської мови виявити ряди таких звукових змін, які є морфологічно обумовленими.

Морфонологія як наука вивчає фонемні варіації, яких зазнають морфеми, у комбінації одна з одною. Фонемні /f/, /v/ у словах на зразок *hoof* – *hooves*, *leaf* – *leaves* не виступають алофонами однієї фонемі, тому для опису такого звукового оформлення мовних одиниць, на нашу думку, необхідним є залучення морфологічної інформації. Правила, що сформульовані в фонологічних термінах, але морфологічно зумовлені, зараховуємо до морфонологічних. У дериваційній системі сучасної

англійської мови простежується ряд морфонологічних правил: /aɪ/~/ɪ/ *wide – width, derive – derivation*, /aʊ/~/ʌ/ *pronounce – pronunciation*, /ɔɪ/~/ʌ/ *destroy – destruction*, /eɪ/~/æ/ *explain – explanatory*.

Питання щодо характеру морфонологічних правил є важливим у теорії морфонології, оскільки їх часто відносять до фонологічних або морфологічних. Як справедливо зазначають О. С. Кубрякова й Ю. Г. Панкрац, основне завдання морфонологічної характеристики – це "граматичне розподібнення форм" [6, с. 16]. Під морфонологічними вони розуміють фонологічні характеристики структури слова та морфем, що допомагають сигналізувати про граматичні ролі, які виконують ці характеристики. [6, с. 16]. Виділяючи морфонологічні характеристики, дослідники керуються трьома правилами: 1) морфонологічні характеристики слова (чи словоформи) – це такі особливості його фонемної будови, що виявляються при аналізі одиниці в складі певної граматичної опозиції, або граматичного протиставлення; 2) морфонологічні характеристики – це такі особливості фонемної будови слова, які зумовлені сполученням морфем у даній морфологічній послідовності, але які неможливо пояснити лише фонологічними закономірностями сполучуваних фонем; 3) наявність морфонологічних характеристик варто розглядати у тих випадках, коли чергування морфів однієї і тієї ж морфеми певного типу сигнализують про відмінність від протиставленого їм класу морфем, де чергування в морфах не відбувається, і коли з такою відмінністю пов'язана будь-яка граматична особливість (наприклад, протиставлення класів сильних і слабких дієслів у германських мовах) [6, с. 19–20].

О. С. Кубрякова й Ю. Г. Панкрац визнають правило морфонологічним у тому випадку, коли його неможливо пояснити властивістю фонем та їх комбінаторикою і коли чергування, яке фонемно протиставляє два морфи однієї морфеми, відіграє функціональну роль і одночасно закріплене за певною позицією [6, с. 23]. Морфонологічні характеристики допомагають не лише диференціювати кореневі й афіксальні морфеми, дієслівні та іменні корені чи маркувати певні морфемні шви, а й сприяють граматичній диференціації парадигматичних та словотвірних рядів [6, с. 4].

М. Сводеш заявляє, що морфонологія, вивчаючи фонемну структуру морфем, цікавиться такими чергуваннями фонем, які є показниками морфологічного процесу. Якщо певне морфологічне чергування характеризується регулярністю і певною властивістю, то такі взаємно заміщені фонемі можна вважати морфологічно об'єднаною сутністю. Вчений дає приклад англійського чергування /f/~/v/ у словах *leaf – leaves*, де *leaves* утворене від *leaf*, в результаті чого /f/ трансформується у /v/, а не навпаки. Але в граматичному процесі утворення множини /f/ не завжди змінюється на /v/, наприклад, *cuff – cuffs*, де /f/ у морфологічному плані відрізняється від /f/ попереднього варіанту, але у фонемному плані обидва /f/ становлять одну сутність. Таким чином, виникає два варіанти /f/ з морфологічної точки зору /f₁:/v/ :: /f₂:/f/. Такі морфологічно різні фонемі вчений називає морфонемами. Далі М. Сводеш зауважує, що морфонеми – це клас подібних фонем, які є компонентами морфеми і в чергуванні займають однакову позицію [11, с. 128–129].

Серед науковців спірним у морфології є питання, чи входить внутрішня флексія до завдань морфологічного дослідження, адже більшість науковців морфологічним вважають лише таке правило, умовою реалізації якого є наявність певної флексії, у сполученні з якою спостерігаються фонемні чергування. Так, О. О. Реформатський дослідив, що граматичне значення слів може виражатися зміною звукового складу самого кореня, або внутрішньою флексією. Він розглядав фонетичні чергування, у яких звукові зміни залежать від позицій (/к~/г/ *друг – друга*, де /к/ є варіантом фонем /г/), нефонетичні, які вчений поділив на морфологічні, або історичні, традиційні регулярні чергування, що найчастіше присутні у словозміні (/к~/ч/ *пеку – печешь*, /г~/ж/ *бегу – бежишь*) і нерегулярні, які більше зустрічаються при словотворі (/г~/ч/ *берегу – беречь, могу – мочь*), а також граматичні чергування чи внутрішня флексія (*собирають – соберуть, называют – назовут, выжимают – выжат*). На думку науковця, саме морфологічні чергування вибудовують особливий сферу мови – морфологію, тоді як граматичні потрібно вивчати в морфології [9, с. 276–286].

Ми не можемо погодитися з О. О. Реформатським щодо віднесеності внутрішньої флексії до морфології. Справді, таке чергування слугує самостійним засобом граматичної диференціації словоформ, а не просто є допоміжним у розрізненні форм. Проте, хоча морфологічні альтернації у функціональному плані дещо відрізняються від внутрішньої флексії, з морфологічної точки зору вони тотожні. У випадку внутрішньої флексії дослідник може простежити чергування не алофонів однієї фонем в морфемі, а самостійних фонем одна з одною чи з нулем або двох фонем з однією і навпаки, що виконують морфологічну роль, так само, як і при морфологічних альтернаціях. Все це можна простежити на прикладі утворення множини деяких англійських іменників на зразок *foot – feet, tooth – teeth, goose – geese*, де наявне чергування різних фонем, яке є єдиним засобом вираження граматичного значення, зокрема, категорії числа.

Е. А. Макаєв і О. С. Кубрякова стверджують, що в процесі морфологічного аналізу дослідника цікавлять усі звукові варіанти однієї морфем безвідносно до того, яку роль відіграють її окремо взяті морфи в парадигматиці, тому внутрішню флексію теж розглядають в рамках морфології [8, с. 107]. Л. С. Бархударов теж відносить такого роду чергування до морфофонемних і наголошує, що воно є засобом словозміни, бо відбувається в межах кореня слова [1, с. 34–41].

Дехто з лінгвістів об'єднує морфологічні альтернації з фонетично зумовленими автоматичними чергуваннями, що викликані позиційним оточенням фонем. Так, В. Б. Касевич вважає, що немає підстав для відмови автоматичним чергуванням у статусі морфологічних, якщо вони дають варіанти морфем. Свою думку автор обстоює тим, що будь-які синхронічні альтернації відбуваються лише при з'єднанні значущих одиниць – морфем, тому саме поняття чергування передбачає звернення до екстрафонологічних сфер мовної системи. Різниця між автоматичними та неавтоматичними чергуваннями полягає в специфічності/неспецифічності граматичного контексту для двох видів фонемних змін відповідно, а не в його наявності чи відсутності. Для автоматичних

чергувань важливі лише характеристики контексту в плані вираження, для неавтоматичних – у плані вираження та змісту [5, с. 18–20].

Австрійський лінгвіст В. Дресслер не відносить до морфонологічних автоматичні, винятково фонемні альтернації, фонологічні за природою, та суто аломорфні альтернації, такі як одзвінчення морфологічно похідних слів і словоформ (*a house* /haus/ – *to house* /haʊz/), умлаут (*foot* – *feet*) та суплетивність (*was, were*) [10, р. 3].

Ф. ван Коуетсем і С. Маккормік, досліджуючи германські мови, представили власну класифікацію альтернацій:

1. Вокалічні альтернації, які є показниками часу (*give* – *gave*) і числа (*foot* – *feet*). Такі варіації є головними чи другорядними маркерами морфологічного розрізнення. У деяких випадках вони продуктивні (*sing* – *sang*), в інших – непродуктивні (*foot* – *feet*). Морфологічна функція може бути позначена декількома показниками (*Hand* – *Hände*, де чергування /a~/ä/ і показник множини /e/ сигналізують про числове розрізнення).

2. Другий тип альтернацій морфологічно зумовлений і неавтоматичний (/f~/v/ у *wife* – *wives*). Такі чергування відіграють лише додаткову роль у розрізненні словоформ.

3. Третій клас складають чергування, що виконують морфологічну роль і з'являються у похідних словах на зразок *deep* – *depth* або в запозиченнях *serene* – *serenity*. Подібними є варіації на зразок /ai~/i/ у словах *wide* – *width*, *divine* – *divinity*, /k~/s/ у словах *electric* – *electricity*, *opaque* – *opacity*. Такі альтернації є неавтоматичними і зумовленими фонологічно (/i:/~/e~/e/ *keep* – *kept* – *kept*). Ми з цим не погоджуємося, бо таке чергування не лише фонологічно, а й морфологічно зумовлене.

4. До четвертої групи належать фонологічно зумовлені чергування, які не виконують морфологічні функції, але з'являються в деяких морфологічних категоріях і є автоматичними. Так, множина іменників англійської мови показує асиміляцію, яка залежить від фінальної приголосної: *backs* – *bags*.

5. Останній клас альтернацій повністю автоматичний, не виконує морфологічної функції і не є морфологічно зумовленим (/k~/g/ у *Tag* – *Tages*). Чергування, де опозиція між двома фонемами нейтралізується фонемним контекстом, становить архіфонему Празької фонологічної школи [12, р. 326–328].

Уся проаналізована література дає змогу помітити, що серед лінгвістів не має єдиного погляду щодо предмета та завдань морфонології, що, в свою чергу, дало поштовх до виникнення дебатів, щодо приналежності типів фонемних чергувань у морфемах до морфонологічних. Виділяємо три основні концепції, сформовані внаслідок неоднакового бачення основних завдань морфонології:

1. Морфонологічна теорія аналізує всі без винятку звукові зміни, яким підлягають морфеми та слова: внутрішню флексію, вільні чергування і ті, які можна описати в фонологічних термінах

(представники Фонологічної школи ім. Л. В. Щерби: Л. Р. Зіндер [3], В. Б. Касевич [5], В. Г. Золхоев [4]).

2. Морфонологія розглядає усі, крім фонетично зумовлених, чергування, тобто ті, які можна пояснити, використовуючи яку-небудь морфологічну інформацію (Е. А. Макаєв [7; 8], О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац [6]).

3. Морфонологія розглядає лише такі звукові альтернації у морфемах і словах, які є допоміжним засобом граматичної диференціації словоформ, внутрішня флексія та фонетично зумовлені чергування повинні вивчатися у морфології й фонології відповідно (О. О. Реформатський [9]).

Автоматичні чергування, що зумовлені фонологічним оточенням морфеми, відносимо до фонологічних явищ. Якщо для характеристики фонемних чергувань необхідна інформація вищих рівнів, зокрема морфологічного, словотвірного чи лексичного, тоді такі зміни мають морфонологічний характер. На нашу думку, морфонологічні характеристики виступають допоміжним або основним (внутрішня флексія) засобом граматичної диференціації словоформ та їх протиставлення. Тип фонемних альтернацій, що відбувається у морфах однієї й тієї ж морфеми, виконує певну морфологічну роль і представлений чергуванням фонем з фонемою, групою фонем або фонемним нулем, називаємо морфонологічним. На відміну від фонологічних правил, які описують дистрибуцію у морфемах алофонів однієї фонемі, морфонологічні простежують альтернації різних фонем у морфах однієї морфеми. Одиницями морфонологічних змін є морфонеми, і такі чергування можуть бути схематично зображені так: $A \sim B \dots = \{\sim A/B \dots\}$, де А та В – фонемі, що займають однакову позицію і альтернують у морфемі, а А/В – морфонема, що позначає сукупність таких одиниць, різні елементи якої слугують основним або допоміжним показником вираження граматичного значення.

Ми вважаємо, що одиницею комбінаторних і позиційних чергувань є фонема, одиницею морфонологічних чергувань – морфонема, яка в морфемах представлена фонемами, що чергуються. Морфонемою можна вважати такі фонемі, чергування яких завжди морфологічно обумовлено. Варто зауважити, що не будь-яке чергування в морфемі представлене морфонемами, а лише таке, яке є допоміжним або основним засобом вираження будь-якої морфологічної категорії. Отже, морфонеми є одиниці абстрактні за своєю природою, ми використовуємо їх у нашому дослідженні для найбільш економного й раціонального опису фонологічних змін у морфах однієї й тієї ж самої морфеми. Такі зміни обов'язково повинні передавати певне граматичне значення і вони з'являються в морфемі як чергування фонемі з фонемою, групою фонем або фонемним нулем.

Спробуємо довести наш погляд на прикладах утворення форм однини і множини іменників, а також часових форм нерегулярних дієслів англійської мови. Кінцева фонема /f/ змінюється в іменниках при додаванні закінчення *-es* /ɪz/ на /v/: *calf* – *calves*, *half* – *halves*, *knife* – *knives*, *leaf* – *leaves*, *life* – *lives*, *sheaf* – *sheaves*, *shelf* – *shelves*, *thief* – *thieves*, *wife* – *wives*, *wolf* – *wolves*, де

морфонема {f/v} супроводжує афікс /ɪz/ і виступає додатковим індикатором категорії числа. Морфонеми {ə/ɪ} для *woman – women*, {æ/e} у *man – men*, {ʊ/i:} в *foot – feet*, {u:/i:} у словах *goose – geese*, *tooth – teeth*, {aʊ/aɪ} для *mouse – mice*, *louse – lice* слугують єдиним засобом вираження граматичного значення. В іменниках, що закінчуються фонемою /θ/, якій передують довга голосна, при додаванні закінчення /z/ утворюється морфонема одиниця {θ/ð}: *bath – baths*, *path – paths*, *oath – oaths*.

На матеріалі утворення часових форм нерегулярних дієслів сучасної англійської мови можемо класифікувати деякі морфонологічні чергування:

1. Форми, що змінюють кінцеву фонему /d/ на /t/ (*lend – lent – lent*, *send – sent – sent*, *spend – spent – spent*).
2. Дієслова, що змінюють кореневі голосні фонemi в супроводі афікса -en, який з'являється у третій формі (*drive – drove – driven*, *eat – ate – eaten*, *fall – fell – fallen*, *freeze – froze – frozen*, *write – wrote – written*).
3. Форми, що змінюють кореневі голосні фонemi (*drink – drank – drunk*, *fight – fought – fought*, *ring – rang – rung*).
4. Дієслова, що змінюють кореневі голосні фонemi з додаванням фінальної фонemi -d, -t у другій і третій формах (*feel – felt – felt*, *keep – kept – kept*, *leave – left – left*, *lose – lost – lost*).
5. Форми, що змінюють кінцеву приголосну фонему (*have – had – had*, *make – made – made*).
6. Дієслова, представлені однаковими формами (*hit – hit – hit*, *let – let – let*, *put – put – put*, *set – set – set*, *shut – shut – shut*).

Морфонологічні правила:

А) якщо інфінітив закінчується фонемою /d/, а їй передують короткий голосний монофтонг, то минулий час і дієприкметник у більшості випадків матимуть фінальну /t/, за винятком дієслів, представлених незмінними формами;

Б) при утворенні часових форм спостерігаємо чергування /i:/~ /e/ *feed – fed – fed*, *lead – led – led*, *sleep – slept – slept*, де /i:/ зустрічається в інфінітиві, а /e/ – в минулому часі та дієприкметнику.

З наведених прикладів можемо зробити висновок, що морфонологічні альтернативи неавтоматичні і передають певну граматичну категорію: числа в іменниках та часу в дієсловах. Такі фонемні чергування можуть бути основними, у випадку внутрішньої флексії, або додатковими, якщо є наступний афікс, способами передачі морфологічної інформації. Морфонологічні чергування – це парадигматичні відношення між фонемами, що здатні заміщувати одна одну в морфах однієї морфеми, при цьому мають посідати однакову позицію і виконуючи формотворчу та словотворчу функції. Морфонологічні правила мають винятки. Вони не можуть застосовуватися до всіх форм із подібними фонологічними і морфологічними властивостями і цим відрізняються від фонологічних, завдання яких полягає в дослідженні регулярних фонетичних реалізацій фонем. Так, утворення множини деяких іменників англійської мови з додаванням закінчення -es і зміною кінцевої

приголосної фонемі /f/ на /v/ не завжди підлягає правилу: *scarf* – *scarfs* або *scarves*, *wharf* – *wharfs* чи *wharves*. Дієслово *stand* закінчується на /d/, якій передує короткий голосний монофтонг, але минулий час і дієприкметник не змінюють фінальну /d/ на /t/ (*stand* – *stood* – *stood*).

Морфонологія повинна вивчати такі чергування фонем, які не зумовлені фонетичною позицією, а виникають у морфах однієї морфеми і виконують морфологічну роль у словозмінній та словотвірній парадигмах різних типів слів. Вона досліджує такі чергування, у яких морфеми набувають різного фонемного складу у своїх морфах. Саме в такому розумінні І. О. Бодуен де Куртене заклав основи цієї науки, коли писав про кореляцію і традиційну альтернацію [2].

Оскільки, морфонологічна теорія тісно пов'язана з фонологією і морфологією, то перехід одиниць мови з одного рівня в інший варто описувати за допомогою правил. Морфонологічні правила сприяють точності й економії опису морфонологічних фактів. Вони дають змогу згрупувати морфологічно зумовлені чергування і визначити характер змінюваності компонентів морфів однієї морфеми внаслідок сполучення з іншими морфемами і/або їх позицію у слові, які неможливо описати без залучення морфології. У нашому дослідженні автоматичні фонемні чергування на зразок /s/~z/ у таких словах, як *beats* – *beads* не досліджуються, оскільки відносяться до фонологічних, а неавтоматичні альтернації, такі як /k~/s/ в *electric* – *electricity*, або /ʊ~/i:/ у словах *foot* – *feet* розглядаються як морфонологічні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бархударов Л. С. Очерки по морфологии современного английского языка / Леонид Степанович Бархударов. – М. : Высшая школа, 1975. – С. 34–41.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Опыт теории фонетических альтернатив / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. – М. : АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.
3. Зиндер Л. Р. Фонема и ее место в системе языка и речевой деятельности / Л. Р. Зиндер, В. Б. Касевич // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1989. – № 6. – С. 29–38.
4. Золхоев В. И. Фонология и морфонология агглютинативных языков (особенности функционирования системы фонем) / Валентин Игнатьевич Золхоев. – Новосибирск : Наука, 1980. – 144 с.
5. Касевич В. Б. Морфонология Вадим Борисович Касевич. – Л. : ЛГУ, 1986. – 161 с.
6. Кубрякова Е. С. Морфонология в описании языков / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац. – М. : Наука, 1983. – 119 с.
7. Макаев Э. А. О предмете и задачах морфонологии и ее месте среди других лингвистических дисциплин / Э. А. Макаев, Е. С. Кубрякова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1967. – С. 3–35.

8. Макаев Э. А. О статусе морфонологии и единицах ее описания / Э. А. Макаев, Е. С. Кубрякова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 87–119.
9. Реформатский А. А. Введение в языкознание / Александр Александрович Реформатский. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 536 с.
10. Dressler U. W. Morphology : the dynamic of derivation / Wolfgang U. Dressler. – USA. : Karoma Publishers, 1985. – 439 p.
11. Swadesh M. The Phonemic Principle / Morris Swadesh // Language. Journal of the Linguistic Society of America. – 1934. – № 10, Vol. 2. – P. 117–129.
12. Van Coetsem F. Morphophonology / F. van Coetsem, S. McCormick // Research Guide on Language Change / Ed. by E. C. Polomé. – Berlin, N. Y. : Mouton de Gruyter, 1990. – P. 325–346.